

Oryginalny artykuł naukowy
Original article

Data wpływu/Received: **17.07.2019**

Data recenzji/Accepted: **16.11.2019**

Data publikacji/Published: **30.12.2019**

Źródła finansowania publikacji: **środki własne Autorki**

DOI: 10.5604/01.3001.0014.1009

Authors' Contribution:

(A) Study Design (projekt badania)

(B) Data Collection (zbieranie danych)

(C) Statistical Analysis (analiza statystyczna)

(D) Data Interpretation (interpretacja danych)

(E) Manuscript Preparation (redagowanie opracowania)

(F) **Literature Search (badania literaturowe)**

Magdalena Sobas*

Nr ORCID: 0000-0001-9417-3436

**POSZUKUJĄC PODSTAW PRAWNYCH ODMOWY
WYDANIA LEKU PRZEZ APTEKARZA
– CZYLI KILKA UWAG NA TLE WOLNOŚCI
SUMIENIA POLSKIEGO FARMACEUTY**

WSTĘP

Sumienie jako unikatowy przymiot człowieczeństwa towarzyszy ludzkości od zawsze. Zagadnienia z nim związane już od zamierzchłych czasów stanowiły przedmiot zainteresowań i analizy na gruncie nauk filozoficznych, teologicznych, psychologicznych czy nawet prawnych. Pełniąc rolę swoistego rodzaju subiektywnych odczuć wewnętrznych istoty ludzkiej, kształtuje się rozmaicie w zależności od poziomu moralno-

* mgr; Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, doktorantka w Katedrze Prawa Cywilnego i Prawa Prywatnego Międzynarodowego WPIA UŚ w Katowicach.

ści danej jednostki. Sumienie stanowiące wyraz wartości uznawanych i przestrzeganych przez człowieka pełni również rolę unikalnego wewnętrznego „głosu” rozstrzygającego w przedmiocie zakwalifikowania określonych zdarzeń, zachowań czy decyzji do kategorii „dobra” lub „zła”¹, „przyzwoitości” lub „nieprzyzwoitości”. Z pojęciem sumienia immamentnie związana jest tzw. „klauzula sumienia” czy też „prawo do sprzeciwu sumienia” jako termin kojarzony przede wszystkim z osobami wykonującymi szeroko rozumiane zawody medyczne. Mimo że w obecnym stanie prawnym prawo wyrażenia sprzeciwu wobec określonych działań przysługuje przede wszystkim lekarzom i innym pracownikom medycznym, to w dyskursie społecznym i politycznym trwa spór o możliwość powołania się na klauzulę sumienia przez farmaceutów i techników farmaceutycznych². Wydawałoby się, że temat ten został już wyczerpany kilka lat temu, kiedy trwała zagorzała dyskusja w tym przedmiocie, przede wszystkim w kontekście bioetycznym. Jednakże jak się okazuje, zagadnienie to wciąż wywołuje wiele emocji, czego wyrazem są kolejne projekty ustaw, wprost przyznające farmaceutom prawo do odmówienia wydania czy przygotowania określonego leku ze względu na swe sumienie, odradzające się co jakiś czas apele samych farmaceutów, którzy żądają przyznania im takiego prawa, czy nawet sprawy prowadzone przez Rzecznika Praw Obywatelskich.

ROZUMIENIE POJĘCIA SUMIENIA

Sumienie jest obecne w codziennych przeżyciach większości ludzi. Do jego intensyfikacji dochodzi jednak w sytuacjach, gdy człowiek zaczyna rozważać, oceniać ewentualne skutki własnych zachowań, podjętych lub też dopiero planowanych działań, czy skutków interakcji z innymi ludźmi, zarówno dla siebie samego, jak i pozostałych jednostek³. W języku łacińskim sumienie określane jest jako *conscientia*, co oznacza „wspólną z kimś wiedzę o czymś”, „świadomość własnej wartości moralnej i zasług”, „świadomość popełnionych występków”, „poczucie winy”, „wyrzuty sumienia”⁴. Z kolei greckie sumienie – *syneidesis* wywodzi się od słowa *syn-ioda* (*syneidenai*⁵) oznaczającego „dowiedzieć się naocznie lub intuicyjnie”, „dowiedzieć się wewnątrznie”, „z przekonaniem rozsądzać”⁶.

Święty Paweł w Liście do Rzymian, pisząc „(...) treść Prawa wypisana jest w ich sercach, gdy jednocześnie ich sumienie staje jako świadek, a mianowicie ich myśli na przemian ich oskarżające lub uniewinniające” niejako wskazuje, że sumienie pełni rolę „świadka” tego, co dokonuje się we wnętrzu człowieka, gdy toczy on autonomiczny bój o kwalifikację wydarzeń, mających miejsce w jego życiu, do kategorii dobra lub zła. Funkcją sumienia jest kontrola w stosunku do człowieka polegająca na postawieniu go

¹ Por. Z. Stawrowski, *Niemoralna demokracja*, Kraków 2008, s. 3.

² Na potrzeby niniejszego opracowania osoby te nazywane będą zbiorczo „farmaceutami”.

³ R. Stach, *Sumienie i mózg: o wewnętrznym regulatorze zachowań moralnych*, Kraków 2012, s. 13.

⁴ M. Plezi, *Słownik łacińsko-polski*, tom 1, Warszawa 2007, s. 695.

⁵ Forma bezokolicznikowa.

⁶ J. Wróbel, *Sumienie jako fundament godności i wolności człowieka w kontekście jego społecznej odpowiedzialności*, „Roczniki Teologiczne” 2016, t. LXIII, z. 3, s. 91.

w relacji do norm prawa moralnego, a następnie weryfikacji wierności jednostki względem tego prawa. Efektem wskazanej roli sumienia jest wydanie werdyktu moralnego, którego treść jest znana jedynie przez ściśle określony podmiot. Z kolei w średniowieczu wyróżniano sumienie habitualne (syndrezę) – oparte na zasadach prawa naturalnego, którego wyrazem był apel o czynienie dobra i unikanie zła oraz aktualne – przejawiające się w przypisaniu określonemu czynowi jego etycznej wartości, przy czym czyn ten mógł zostać już dokonany lub dopiero był planowany⁷. Średniowieczna szkoła franciszkańska stała na stanowisku, że sumienie to akt woli człowieka zorientowany na czynienie dobra, przedstawiciele tomizmu z kolei utożsamiali je z aktem intelektu⁸.

Święty Tomasz z Akwinu stał na stanowisku, że sumienie jest darem wrodzonym, które każdy człowiek posiada już od momentu przyjścia na świat⁹. Wskazywał, że ludzki umysł posiada zdolność odróżnienia dobra od zła podyktowaną naturalną dla człowieka znajomością reguł etycznego postępowania i tendencją do postępowania wedle nich¹⁰. Na sumienie zatem składają się dwa elementy – po pierwsze moralna ocena określonego czynu, po drugie zaś wola w przedmiocie zastosowania się do dokonanej oceny¹¹. Sumienie według przedstawicieli tomizmu stanowi nie tylko wynik intelektualnego rozważenia procesów psychicznych zawierającego w sobie racjonalną korelację z prawem moralnym, ale również zaakceptowanie, będącej wynikiem zaistniałego procesu, odpowiedzialności człowieka za swe postępowanie¹².

Bywa jednakże, że współcześni etycy kwestionują rozumienie sumienia przez pryzmat intelektu, sprowadzając je jedynie do swoistej intuicji człowieka w przedmiocie wyboru pomiędzy dobrem a złem, stanowiącej swoistą formę zmysłu o charakterze moralnym¹³. Należałoby jednak wskazać, że w przypadku klauzuli sumienia niezwykle istotne znaczenie ma czynnik wolicjonalny człowieka, a nie jedynie dokonanie wyboru pomiędzy dobrem a złem. Wybór ten musi być bezsprzecznie dopełniony poprzez podjęcie dalszego działania w przedmiocie ewentualnej odmowy dokonania określonej czynności. Sama ocena, czy dane zachowanie jest dopuszczalne moralnie, nie sprawia jeszcze, że podmiot uprawniony do uchylenia się od dokonania czynności ze względu na prawo sprzeciwu sumienia z niego skorzysta. Z kolei przedstawiciel epoki Oświecenia, I. Kant, podobnie jak święty Tomasz z Akwinu, w sumieniu doszukiwał się elementu apriorycznego intelektu¹⁴. Sumienie określał jako „świadomość wewnętrznego try-

⁷ A. Derdziuk, *Prawda, dobro, sumienie – u podstaw odpowiedzialności społecznej*, [w:] P. Kawalec, A. Błachut (red.), *Odpowiedzialność społeczna w innowacyjnej gospodarce*, Lublin 2011, s. 23.

⁸ J. Wróbel, *Sumienie...*, s. 91.

⁹ Św. Tomasz z Akwinu, *Kwestie dyskutowane o prawdzie*, tłum. A. Aduszkiewicz, L. Kuczyński, J. Ruszczyński, t. 2, Kęty 1998, s. 44.

¹⁰ M. Nowacka, J. Kopania, *Czym jest sumienie, a czym powinna być klauzula sumienia*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2014, t. XLII, z. 4, s. 64.

¹¹ B. Wolniewicz, *Parę uwag o naturze sumienia*, [w:] B. Wolniewicz (red.), *Filozofia i wartości*, tom II, Warszawa 1998, s. 203-205.

¹² J. Woroniecki, *Katolicka etyka wychowawcza*, tom 1, Lublin 1986, s. 112.

¹³ Por. J. Bonar, *Moral Sense*, London–New York 1930.

¹⁴ D. Buksik, *Rozumienie sumienia w naukach psychologicznych*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 1999, 15, s. 267.

bunału w człowieku”¹⁵. Utożsamiał je z wiedzą opartą na rozumie na temat powinności o charakterze moralnym¹⁶, wskazywał, że to sam człowiek jest normą własnej moralności opartą na sile własnego umysłu¹⁷, a zatem człowiek aktem własnej woli nadaje sobie normy moralne¹⁸. Z kolei punktem odniesienia stanowiącym swego rodzaju gwarancję bezpieczeństwa jest optyka etyczna ilustrująca bezsprzeczną wartość pomiędzy normatywnością a określonym, zaistniałym stanem faktycznym¹⁹.

Przeciwną koncepcję reprezentował z kolei È. Durkheim, który stał na stanowisku, że psychika człowieka kształtowana jest przede wszystkim przez środowisko kulturowo-społeczne, w którym młody człowiek dorasta²⁰. Środowisko to nakłada na jednostkę własne zakazy, nakazy, przekonania, wierzenia czy poczucie moralności²¹. Durkheim uważał, że sumienie jest determinowane przez społeczeństwo i przyjęte w nim zasady przejawiające się w określonych nakazach i zakazach, a zatem każdy podmiot w społeczeństwie posiada dokładnie takie samo sumienie²².

Z. Freud natomiast uważał, że w osobowości człowieka istnieje możliwość wyróżnienia *nad-ja* będącego zespołem nakazów, nakazów i wartości społecznych²³. W ramach *nad-ja* wyróżniał *superego* jako sferę psychiczną człowieka, a także funkcjonujące w ramach *superego* sumienie i *ja*, które jest idealne²⁴. Dopiero wartości przedstawiane przez sumienie i „ja” przesądzają o poczuciu winy czy też satysfakcji człowieka w związku z określonym postępowaniem²⁵. Freud stał na stanowisku, że sumienie jest tworem genetycznym, powstającym wraz z *superego* około piątego roku życia²⁶. Sumienie determinowane jest wpływem takich czynników jak cechy objęte w dziedzictwie od przodków czy wpływ środowiska, w którym jednostka dorasta²⁷. Dodatkowo pełni ono funkcję sędziowską²⁸, polegającą na rozstrzygnięciu zgodności postępowania człowieka ze zmiennymi normami moralnymi²⁹. Freudowskie sumienie za dobro uważa to, co daje podmiotowi przyjemność, a nie zaś to, co jest uznawane w rozumieniu zasad etycznych³⁰.

¹⁵ I. Kant, *Metafizyczne podstawy nauki o cnocie*, przeł. W. Galewicz, Kęty 2005, s. 110 i nast.

¹⁶ D. Buksik, *Rozumienie...*, s. 268.

¹⁷ Por. I. Kant, *Religia w obrębie samego rozumu*, Kraków 1993, s. 223-224; T. Styczeń, *ABC etyki*, Lublin 1981, s. 14; S. Kaczmarek, *Rozważania o życiu ludzkim*, Warszawa 1979, s. 52.

¹⁸ P. Makowski, *Autonomia w etyce I. Kanta (próba interpretacji historycznej)*, „Diametros”2006, 10, s. 60.

¹⁹ Ibidem, s. 61.

²⁰ D. Buksik, *Rozumienie...*, s. 268.

²¹ Ibidem.

²² Por. W. Szewczuk, *Sumienie. Studium psychologiczne*, Warszawa 1988, s. 146-147; Z. Chlewiński, *Wprowadzenie do psychologii religii*, [w:] Z. Chlewiński (red.), *Psychologia religii*, Lublin 1982, s. 34-39.

²³ Z. Freud, *Próba wprowadzenia pojęcia narcyzmu*, tłum. M. Poręba, Warszawa 2002, s. 288-289.

²⁴ J. Makselon, *Psychologia dla teologów*, Kraków 1995, s. 16.

²⁵ Z. Freud, *Psychopatologia życia codziennego. Marzenia sennie*, tłum. W. Szewczuk, Warszawa 1987, s. 12.

²⁶ Z. Freud, *Poza zasadą przyjemności*, tłum. J. Prokopiuk, Warszawa 1994, s. 154-155.

²⁷ Z. Freud, *Kultura jako źródło cierpienia*, tłum. A. Ochocki, M. Poręba, R. Reszke, Warszawa 1998, s. 77.

²⁸ Z. Freud, *Poza zasadą...*, s. 155.

²⁹ W. Jedlicki, *Co sądzić o freudyzmie i psychoanalizie*, Warszawa 1961, s. 11-12.

³⁰ G. Jasek, *Tomistyczna a freudowska koncepcja sumienia*, „Logos i Ethos”2013, 2 (35), s. 32.

Jan Paweł II natomiast podkreślał, że „Osąd sumienia jest osądem praktycznym, to znaczy sądem, który wskazuje człowiekowi, co powinien czynić lub czego unikać, albo ocenia czyn już przezeń dokonany. Jest osądem konkretnej sytuacji opartym na racjonalnym przeświadczeniu, że należy miłować i czynić dobro, a unikać zła”³¹. Sumienie pełni rolę swoistego świadectwa przyzwoitości człowieka zarówno względem jego samego, jak i wobec Boga³². Sumienie jako osąd praktyczny ma charakter bezwzględny, polegający na tym, że człowiek powinien postępować zgodnie z tym, co podpowiada mu sumienie³³. Gdy jednostka podejmuje działania niezgodne z własnym sumieniem, czy nawet nie będąc przekonana co do słuszności swego postępowania, w konsekwencji i tak będzie napiętnowana własnym sumieniem w oparciu o wyznawane zasady moralne, które stanowią fundament sumienia³⁴.

Zagadnienia związane z sumieniem są również przedmiotem zainteresowań bioetyków. M. Benjamin wskazuje, że sumienie nie zawsze daje człowiekowi pewność moralnego postępowania³⁵. Przyjmując, że sumienie oznacza podejmowanie przez jednostkę, a następnie artykułowanie decyzji podjętych w przekonaniu o ich prawidłowości i zgodności z zasadami etycznymi, powinno się bezwzględnie za owym sumieniem podążać³⁶. Wówczas, nawet w sytuacji, gdy postępowanie człowieka okaże się być sprzeczne z normami moralnymi, jest ono usprawiedliwione wewnętrznym przekonaniem o jego słuszności³⁷. Z kolei jeżeli podmiot podejmuje działania przy jednoczesnym wewnętrznym przekonaniu o jego niegodziwości, wówczas staje się ono godne potępienia, nawet w przypadku, gdyby ostatecznie zachowanie to okazało się odpowiednie i cenione³⁸. Natomiast Hugo Tristram Engelhardt, wyróżniając bioetykę sekularystyczną i chrześcijańską, wskazywał, że bioetyka sekularystyczna w radykalnej formie zakłada odejście, nawet chrześcijanina, od własnego światopoglądu etycznego i religijnego i dokonywanie wszelkich działań, które nie są zabronione przez prawo³⁹.

³¹ Jan Paweł II, *Veritatis Splendor* (Błask prawdy; o niektórych podstawowych zagadnieniach nauczania moralnego Kościoła), 1993, VS59, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor.html [dostęp: 13.02.2019]; Por. J. Wolski, *Sumienie w świetle „Veritatis splendor”*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1994, 3, s. 347-360.

³² Jan Paweł II, *Veritatis Splendor* (Błask prawdy; o niektórych podstawowych zagadnieniach nauczania moralnego Kościoła), 1993, VS58, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor.html [dostęp: 13.02.2019].

³³ Jan Paweł II, *Veritatis Splendor* (Błask prawdy; o niektórych podstawowych zagadnieniach nauczania moralnego Kościoła), 1993, VS60, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor.html [dostęp: 13.02.2019].

³⁴ Jan Paweł II, *Veritatis Splendor* (Błask prawdy; o niektórych podstawowych zagadnieniach nauczania moralnego Kościoła), 1993, VS60, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor.html [dostęp: 13.02.2019].

³⁵ M. Benjamin, *Conscience* [w:] W.T. Reich (red.), *Encyclopedia of Bioethics*, New York 1995, tom I, s. 472.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ G. Hołub, *Hugo Tristrama Engelhardta koncepcja bioetyki*, Kraków 2004, s. 13-68.

PODSTAWY PRAWNE „KLAUZULI SUMIENIA” FARMACEUTY

Kwestia sumienia człowieka, a w związku z tym prawo sprzeciwu sumienia – mimo że należy do sfery wewnętrznych odczuć człowieka – znalazło swoje odbicie na gruncie prawa międzynarodowego.

POSZUKIWANIE PODSTAW NORMATYWNYCH KLAUZULI SUMIENIA W ORZECZNICTWIE MIĘDZYNARODOWYM

Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 roku (dalej: EKPC)⁴⁰ w art. 9 gwarantuje każdemu prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Z kolei wolność uzewnętrzniania przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób. Wolność ta jawi się jako wolność duchowa obejmująca zakres przekonań człowieka, możliwość dokonania wyboru wartości, którymi kieruje się w życiu⁴¹, samodzielne zdefiniowanie, a następnie wybór pomiędzy „dobrem” i „złem”⁴². Należy jednak podkreślić, że w przypadkach spraw toczących się przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka w zakresie powołania się personelu na klauzulę sumienia rozszczenia niejednokrotnie wywodzone są również z art. 3 ustanawiającego zakaz poddawania człowieka torturom czy nieludzkiemu lub poniżającemu traktowania albo karaniu⁴³ lub z art. 8 dotyczącego poszanowania życia prywatnego i rodzinnego⁴⁴.

Tożsame stwierdzenie z art. 9 EKPC znalazło się również w art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku⁴⁵, zgodnie z którym każdy człowiek ma pra-

⁴⁰ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 roku, zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993 nr 61, poz. 284, ze zm.).

⁴¹ W. Janyga, *Wolność sumienia i wyznania wobec wyzwań pluralizmu religijnego (na tle wyroku Federalnego Sądu Konstytucyjnego Niemiec z 24 IX 2003 r.)*, „Państwo i Prawo” 2004, z. 10, s. 84 i nast.

⁴² L. Garlicki, *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Komentarz do artykułów 1–18*, tom I, Warszawa 2010, s. 557.

⁴³ Por. Wyrok ETPCz z dnia 26 maja 2011 roku – Sprawa R.R. przeciwko Polsce, http://trybunal.gov.pl/uploads/media/Sprawa_R.R._przeciwko_Polsce__skarga_nr_27617_04__wyrok_z_dnia_26_maja_2011_r.pdf [dostęp: 14.02.2019].

⁴⁴ Por. Wyrok ETPCz z dnia 20 marca 2007 roku – Sprawa Tysiąc przeciwko Polsce, <http://trybunal.gov.pl/polskie-akcenty-w-orzecznictwie-miedzynarodowym/rada-europy-europejski-trybunal-praw-czlowieka/w-sprawach-polskich/art/7999-sprawa-tysiac-przeciwko-polsce-skarga-nr-5410-03-wyrok-z-dnia-20-marca-2007-rtlumaczenie-robo/> [dostęp: 14.02.2019], (w niniejszej sprawie Trybunał skupił się wokół zagadnienia naruszenia prawa do prywatności, pozostawiając tym samym poza przedmiotem orzekania kwestię klauzuli sumienia, co jak wskazuje większość doktryny, stanowiło świadomy zabieg potwierdzający tym samym wolność sumienia personelu medycznego), Por. O. Nawrot, *Klauzula sumienia w zawodach medycznych w świetle standardów Rady Europy*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych” 2012, Rok IX 3 (35), s. 16.

⁴⁵ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka – rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217 A (III)

wo wolności myśli, sumienia i wyznania (prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów). Podobną regulację zawiera również art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 roku⁴⁶. Jednocześnie przepis ten wskazuje, że nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań wedle własnego wyboru.

Należy również zasygnalizować, że bezpośrednio do klauzuli sumienia odnosi się Rezolucja 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 2010 roku⁴⁷, jednakże Rezolucja ta odnosi się głównie do osób wykonujących zawody medyczne w odniesieniu do możliwości odmowy wykonania zabiegu terminacji ciąży przy jednoczesnym zagwarantowaniu pacjentce dostępu do opieki zdrowotnej.

KLAUZULA SUMIENIA FARMACEUTÓW W PRAWIE POLSKIM

Na gruncie prawa polskiego podstawowym aktem prawnym regulującym wolność sumienia jest oczywiście Konstytucja RP⁴⁸, która w art. 53 zapewnia każdemu wolność sumienia i religii. Wolność ta należy do kategorii praw osobistych, a dodatkowo stanowi immamentną cechę demokratycznego państwa szanującego jednostkę⁴⁹. Jest to jedna z najbardziej „wrażliwych” wolności człowieka⁵⁰ odnosząca się bezpośrednio do jego uczuć. Jej podstawą jest z jednej strony założenie zupełnej wolności sfery życia człowieka, jaką są jego myśli, przekonania, sumienie i wiara, z drugiej zaś gwarancja ich poszanowania ze strony państwa⁵¹. Prawo człowieka do kierowania się, w granicach obowiązującego prawa, własnymi przekonaniem i dokonywania niczym nieskrępowanych wyborów etycznych stanowi najważniejszy element składowy przyrodzonej i niezbywalnej godności będącej źródłem wszystkich przysługujących człowiekowi uprawnień⁵².

Poszukując umocowania prawnego farmaceutów do możliwości zastosowania sprzeciwu sumienia, należałoby odwołać się do uregulowania klauzuli sumienia w stosunku do lekarzy. Ustawodawca bowiem na gruncie ustawy z dnia 5 grudnia

przyjęta i proklamowana w dniu 10 grudnia 1948 roku, <http://www.bb.po.gov.pl/Prawa/PNZ/PDPCZ.pdf> [dostęp: 14.02.2019].

⁴⁶ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 roku (Dz.U. 1977 nr 38, poz. 167).

⁴⁷ Rezolucja 1763 (2010) Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 2010 roku, https://www.nil.org.pl/_data/assets/pdf_file/0005/131765/Rezolucja-Rady-Europy_Prawo-do-klauzuli-sumienia-w-ramach-legalnej-opieki-medycznej.pdf [dostęp: 14.02.2019].

⁴⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. 2009, nr 114, poz. 946).

⁴⁹ J. Szymanek, *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 2006, 2(73), s. 39.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Por. ibidem, s. 41; A. Łopacka, *Jednostka. Jej prawa człowieka*, Warszawa 2002, s. 114.

⁵² O. Nawrot, *Klauzula...*, s. 12.

1996 roku o zawodach lekarza i lekarza dentystry (dalej jako u.z.l.)⁵³ w art. 39 przyznaje lekarzom uprawnienie do powstrzymania się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z sumieniem, jednocześnie nakładając na lekarza obowiązek wskazania realnej możliwości uzyskania świadczenia u innego lekarza lub w podmiocie leczniczym. Jednocześnie na lekarzu ciąży obowiązek odnotowania w dokumentacji medycznej faktu powołania się na sprzeciw sumienia. Lekarz nie może jednak powołać się na klauzulę sumienia w sytuacji, gdy zwłoka w udzieleniu pomocy lekarskiej mogłaby spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia, oraz w innych przypadkach niecierpiących zwłoki (art. 30 u.z.l.). Jednakże w odniesieniu do lekarzy klauzula sumienia jest najczęściej stosowana w zakresie badań prenatalnych, przepisywania środków antykoncepcyjnych⁵⁴, a także zabiegów przerwania ciąży⁵⁵. Z kolei akt zawierający pewne wzorce pracy i postępowania lekarza, jakim jest Kodeks Etyki Lekarskiej (dalej jako KEL), nie zawiera odpowiednika art. 39 u.z.l. Jednakże zgodnie z art. 4 KEL lekarz, dla wypełnienia swoich zadań, powinien zachować swobodę działań zawodowych zgodnie ze swoim sumieniem i współczesną wiedzą medyczną, a art. 7 KEL stanowi, że w szczególnie uzasadnionych wypadkach lekarz może nie podjąć się lub odstąpić od leczenia chorego, z wyjątkiem przypadków niecierpiących zwłoki. Nie podejmując albo odstępując od leczenia, lekarz winien wskazać choremu inną możliwość uzyskania pomocy lekarskiej – w tym można poszukiwać moralnych podstaw wywiedzenia klauzuli sumienia.

Na gruncie ustawy z dnia 6 września 2001 roku Prawo farmaceutyczne⁵⁶ na próżno jednak poszukiwać odpowiednika art. 39 u.z.l. Jedyną wskazówką, aczkolwiek w związku z trwającym dyskursem społecznym i prawnym w zakresie przyznania farmaceutom prawa do powoływania się na sprzeciw sumienia, jest tzw. klauzula zdrowia określona w art. 96 ust. 5 Prawa farmaceutycznego. Przepis ten umożliwia farmaceucie odmowę wydania produktu leczniczego, w sytuacji gdy zachodzi uzasadnione podejrzenie, że dojdzie do zagrażającej życiu pacjenta sytuacji (np.: w wyniku interakcji lekowej). Według niektórych przedstawicieli doktryny przepis ten stanowi ochronę również dla dzieci poczętych, lecz nienarodzonych.

⁵³ Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (Dz.U. 2018, poz. 2435).

⁵⁴ Jeżeli chodzi o przepisywanie środków antykoncepcyjnych, należałoby się opowiedzieć za stanowiskiem, iż rolą lekarza jest poinformowanie pacjentki o ewentualnych przeciwwskazaniach, a także możliwych działaniach niepożądanych związanych ze stosowaniem określonego środka (art. 38 ust. 2 Kodeksu Etyki Lekarskiej uchwalonego w 1991 roku przez Nadzwyczajny II Krajowy Zjazd Izb Lekarskich, dwukrotnie znowelizowany przez Krajowe Zjazdy Lekarzy w 1993 i 2003 roku, https://www.nil.org.pl/_data/assets/pdf_file/0003/4764/Kodeks-Etyki-Lekarskiej.pdf [dostęp: 14.02.2019]).

⁵⁵ W zakresie przerwania ciąży lekarz może powołać się na klauzulę sumienia jedynie wtedy, gdy zaistnieją przesłanki wskazane w art. 4a ust. 1 pkt 2 i 3 ustawy z dnia 7 stycznia 1993 roku o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży (Dz.U. 2001, poz. 1792). Lekarz nie może jednak powołać się na klauzulę sumienia w przypadku, gdy zachodzi przesłanka terminacji ciąży określona w art. 4a ust. 1 pkt 1 ww. ustawy – tj. gdy ciąża stanowi zagrożenie dla życia lub zdrowia kobiety ciężarnej, z racji tego, iż wówczas doszłoby do naruszenia art. 30 u.z.l.

⁵⁶ Ustawa z dnia 6 września 2001 roku – Prawo farmaceutyczne (Dz.U. 2018, poz. 2227).

Kodeks Etyki Aptekarza Rzeczypospolitej Polskiej (dalej jako KEA)⁵⁷, w art. 3 ust. 1 również odwołuje się do sumienia poprzez wskazanie, że aptekarz, będąc osobiście odpowiedzialnym za wykonywaną pracę, jest wolny w podejmowaniu swoich zachowań, zgodnie ze swym sumieniem i współczesną wiedzą medyczną. Postanowienie to jest odpowiednikiem art. 4 KEL, jednakże przyjmuje się, że na podstawie art. 3 ust. 1 KEA nie istnieją podstawy do przyznawania farmaceutom prawa do odmowy wydania leku, powołując się na sumienie, co jest spójne z ustawą Prawo farmaceutyczne. Brak możliwości zastosowania sprzeciwu sumienia na tej podstawie uzasadniany jest również brakiem celowości, która w odniesieniu do klauzuli sumienia stanowi zagwarantowanie spójności etycznej – w przypadku farmaceutów trudno poszukiwać normy, która mogłaby zostać naruszona poprzez wydanie przez nich określonych środków⁵⁸.

Podstaw do możliwości zastosowania przez farmaceutów odmowy wydania określonego leku poszukiwano również w rozporządzeniu Ministra Zdrowia w sprawie wydawania z apteki produktów leczniczych i wyrobów medycznych⁵⁹, w którym ustawodawca wskazał przypadki, gdy farmaceuta miał prawo odmówić wydania określonego produktu. Rozporządzenie to już w § 1 sygnalizowało, że dopuszcza możliwość odmowy wydania produktu przez farmaceutę. W § 5 Rozporządzenia ustawodawca doprecyzował, że odmowa taka może nastąpić, jeżeli zachodzi uzasadnione podejrzenie co do autentyczności recepty lub zapotrzebowania, gdy konieczne jest dokonanie zmian składu recepturowego, przy braku możliwości porozumienia się z osobą, która jest uprawniona do wystawiania recepty, gdy od dnia sporządzenia leku upłynęło co najmniej 6 dni (w przypadku leku recepturowego lub leku sporządzonego na podstawie etykiety aptecznej), gdy osoba, która przedstawiła receptę do realizacji, nie ukończyła 13. roku życia lub gdy zachodzi uzasadnione podejrzenie co do wieku osoby, dla której została wystawiona recepta.

Wydawałoby się, iż regulacje te mogą stanowić swego rodzaju alternatywę w odniesieniu do klauzuli sumienia, jednakże rozporządzenie z 18 kwietnia 2018 roku zostało derogowane i zastąpione przez rozporządzenie Ministra Zdrowia z 12 października 2018 roku w sprawie zapotrzebowań oraz wydawania z apteki produktów leczniczych, środków spożywczych specjalnego przeznaczenia żywieniowego i wyrobów medycznych⁶⁰. Jednakże rozporządzenie z 2018 roku nie zawiera obszernej regulacji w przedmiocie możliwości odmowy wydania produktu leczniczego czy

⁵⁷ Kodeks Etyki Aptekarza Rzeczypospolitej Polskiej, przyjęty uchwałą nr VI/25/2012 z dnia 22 stycznia 2012 r. przez Krajowy Zjazd Aptekarzy, <https://www.nia.org.pl/kodeks-etyki/> [dostęp: 14.02.2019].

⁵⁸ A. Bodnar, S. Spurek (red.), *Informacja o działalności Rzecznika Praw Obywatelskich w obszarze równego traktowania w roku 2017 oraz o przestrzeganiu zasady równego traktowania w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2018, s. 40.

⁵⁹ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 18 października 2002 roku w sprawie wydawania produktów leczniczych i wyrobów medycznych z apteki (Dz.U. 2002, nr 183, poz. 1531).

⁶⁰ Rozporządzenie Ministra Zdrowia dnia 12 października 2018 roku w sprawie zapotrzebowań oraz wydawania z apteki produktów leczniczych, środków spożywczych specjalnego przeznaczenia żywieniowego i wyrobów medycznych (Dz.U. 2018, poz. 2008).

wyrobu medycznego, a jedynie wskazanie w § 5, że osoba wydająca z apteki produkt leczniczy, środek spożywczy specjalnego przeznaczenia żywieniowego lub wyrób medyczny jest uprawniona do żądania okazania dokumentu stwierdzającego wiek osoby, jeżeli wydanie produktu leczniczego, środka spożywczego specjalnego przeznaczenia żywieniowego lub wyrobu medycznego jest ograniczone wiekiem.

Kwestię sporną w przedmiocie zastosowania przez farmaceutów klauzuli sumienia stanowi problematyka sprowadzająca się do odpowiedzi na pytanie, czy farmaceuta wykonuje zawód medyczny.

Zgodnie z ustawą z dnia 15 kwietnia 2011 roku o działalności leczniczej⁶¹ osoba wykonująca zawód medyczny to osoba uprawniona na podstawie odrębnych przepisów do udzielania świadczeń zdrowotnych oraz osoba legitymująca się nabyciem fachowych kwalifikacji do udzielania świadczeń zdrowotnych w określonym zakresie lub w określonej dziedzinie medycyny. Z kolei ustawa ta świadczenie zdrowotne definiuje jako działania służące zachowaniu, ratowaniu, przywracaniu lub poprawie zdrowia oraz inne działania medyczne wynikające z procesu leczenia lub przepisów odrębnych regulujących zasady ich wykonywania. Czy zatem farmaceuta udziela świadczeń zdrowotnych? Odpowiedzi na to pytanie należałoby poszukiwać ustawie z dnia 19 kwietnia 1991 roku o izbach aptekarskich⁶², gdzie w art. 2a ust. 1 ustawodawca wskazał, że wykonywanie zawodu farmaceuty ma na celu ochronę zdrowia publicznego i obejmuje udzielanie usług farmaceutycznych. W tak ukształtowanym stanie prawnym wydaje się słuszne stwierdzenie, że farmaceuta wykonuje zawód medyczny, chociażby ze względu na to, że jego zadaniem jest ochrona zdrowia publicznego, która niewątpliwie wpisuje się w zakres działań składających się na definicję ustawową świadczenia zdrowotnego, a służących zachowaniu lub poprawie zdrowia. Dodatkowo ustawodawca w art. 2a ust. 1 ww. ustawy wśród otwartego katalogu zakresu zadań farmaceuty wskazuje również m.in. sprawowanie opieki farmaceutycznej polegającej na dokumentowanym procesie, w którym farmaceuta, współpracując z pacjentem i lekarzem, a w razie potrzeby z przedstawicielami innych zawodów medycznych, czuwa nad prawidłowym przebiegiem farmakoterapii w celu uzyskania określonych jej efektów poprawiających jakość życia pacjenta, czy udzielaniu informacji i porad dotyczących działania i stosowania produktów leczniczych i wyrobów, będących przedmiotem obrotu w aptekach i hurtowniach farmaceutycznych. Zadania te również niewątpliwie wpisują się w definicję legalną świadczenia zdrowotnego. W przypadku przyjęcia interpretacji, zgodnie z którą farmaceuta wykonuje zawód medyczny, zastosowanie znajdzie również wspomniana już rezolucja 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy, aczkolwiek należałoby podkreślić, że jej ustalenia odnosiłyby się jedynie do ewentualnego wydania przez farmaceutę środków umożliwiających dokonanie sztucznego poronienia czy też innych działań mogących

⁶¹ Ustawa z dnia 15 kwietnia 2011 roku o działalności leczniczej (Dz.U.2018, poz. 2219).

⁶² Ustawa z dnia 19 kwietnia 1991 roku o izbach aptekarskich (Dz.U. 2018, poz. 1669).

doprowadzić do śmierci ludzkiego płodu lub zarodka. Należałoby się również opowiedzieć za tym, aby w takiej sytuacji farmaceuta wskazał osobie żądającej wydania przepisanego środka innej apteki, w której środek taki otrzyma.

KLAUZULA SUMIENIA FARMACEUTÓW A STANOWISKO RPO I KOMITETU BIOETYKI

Tematyka możliwości powoływania się przez farmaceutów na klauzulę sumienia stanowi wciąż niezwykle istotne i aktualne zagadnienie, czego potwierdzeniem są chociażby postępowania w tym przedmiocie prowadzone przez Rzecznika Praw Obywatelskich (dalej jako RPO, rzecznik). Problem ten został podjęty przez RPO ze względu na wpływające skargi, w których sygnalizowano, że niektóre apteki nie posiadają w swoim asortymencie hormonalnych środków antykoncepcyjnych, do czego są zobowiązane⁶³. Zgodnie z art. 95 ustawy z dnia 6 września 2011 roku Prawo farmaceutyczne⁶⁴ apteki ogólnodostępne są obowiązane do posiadania produktów leczniczych i wyrobów medycznych w ilości i asortymencie niezbędnym do zaspokojenia potrzeb zdrowotnych miejscowej ludności. Ponadto są one związane z Narodowym Funduszem Zdrowia tzw. „umową na realizację recept”⁶⁵ i zobowiązane zapewnić dostępność do leków i produktów spożywczych specjalnego przeznaczenia żywieniowego, na które ustalono limit finansowania. W sprawie tej rzecznik zwrócił się do Głównego Inspektora Farmaceutycznego z prośbą o wyjaśnienia i przekazanie informacji o szacowanej skali zjawiska w kraju. Główny Inspektor Farmaceutyczny (dalej jako GIF)⁶⁶ wskazał, że przepisy ustawy Prawo farmaceutyczne nie stanowią podstawy do ograniczenia asortymentu oferowanego przez apteki (z wyjątkami w ustawie wskazanymi). Dodatkowo GIF podkreślił, że „Przepis art. 95 ust. 2 ww. ustawy stanowi, że wojewódzki inspektor farmaceutyczny na wniosek kierownika może zwolnić aptekę jedynie z prowadzenia środków odurzających grupy I-N i substancji psychotropowych grupy II-P. Ponadto ust. 3 stanowi, że jeżeli w aptece ogólnodostępnej brak poszukiwanego produktu leczniczego, w tym również leku recepturowego, farmaceuta powinien zapewnić jego nabycie w tej aptece w terminie uzgodnionym z pacjentem”. Ponadto GIF stanął na stanowisku, że w świetle Konstytucji RP dopuszczenie odmowy wydania środków antykoncepcyjnych przez farmaceutę zdaje się być zasadne, jednakże przedsiębiorca prowadzący aptekę, u którego taka sytuacja występuje, ma obowiązek zapewnienia dostępu do leku w innej aptece. Główny Inspektor Farmaceutyczny nie podał jednak oprócz przepisu art. 53 Konstytucji

⁶³ Rzecznik Praw Obywatelskich, Sprawa: VII.5002.3.2017, pismo z 13 kwietnia 2017 roku.

⁶⁴ Ustawa z dnia 6 września 2011 roku – Prawo farmaceutyczne (Dz.U. 2018, poz. 2227).

⁶⁵ Art. 41 ustawy z dnia 12 maja 2011 roku o Refundacji leków, środków spożywczych specjalnego przeznaczenia żywieniowego oraz wyrobów medycznych (Dz.U. 2018, poz. 2429).

⁶⁶ Pismo Głównego Inspektora Farmaceutycznego z dnia 15 maja 2017 roku, nr GIF-P-L-076/97/KB/17, <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Odpowied%C5%BA%20GIF%20na%20pytanie%20o%20klauzul%C4%99%20sumienia%20w%20aptekach%2C%2015.05.2017.pdf> [dostęp: 15.02.2019].

jakiegokolwiek innej podstawy prawnej przyznającej farmaceutom prawo do sprzeciwu sumienia. W związku z powyższym rzecznik zwrócił się w przedmiotowej sprawie również do Ministra Zdrowia⁶⁷, który poinformował, że „Wykonywanie zawodu farmaceuty wiąże się ze zobowiązaniem osoby wykonującej ten zawód do przestrzegania zasad deontologii zawodowej ustalonej przez samorząd zawodowy, który jest też uprawniony do oceniania sposobu wykonywania zawodu przez farmaceutów. Natomiast organem sprawującym nadzór nad obrotem produktami leczniczymi oraz kontrolującym apteki jest Państwowa Inspekcja Farmaceutyczna. O ile w ocenie wymienionych organów nie dochodzi do naruszenia przepisów powszechnie obowiązujących oraz wewnętrznego prawa korporacyjnego, nie jest możliwe i dopuszczalne ingerowanie w zachowanie osoby wykonującej zawód farmaceuty”.

Jednakże spór o klauzulę sumienia farmaceutów trwa już od kilku lat. W 2013 roku stanowisko w tej sprawie przedstawił Komitet Bioetyki przy Prezydium PAN nr 4/2013⁶⁸. Komitet wskazał, że „pomimo żądań zgłaszanych przez środowiska aptekarzy i farmaceutów, prawo polskie nie przyznaje przedstawicielom tych zawodów prawa do powołania się na klauzulę sumienia. Wynika to właśnie z tego, że wykonywanie tych zawodów (w szczególności realizowanie recept) nie wiąże się z osobistym podejmowaniem czynności, które bezpośrednio godzą bądź stanowią bezpośrednie i realne zagrożenie dla określonego dobra”.

Z kolei 17 maja 2017 roku⁶⁹ Stowarzyszenie Farmaceutów Katolickich Polski złożyło do Marszałka Sejmu petycję w sprawie uregulowania i przyznania farmaceutom prawa do powoływania się na klauzulę sumienia, z jednoczesną propozycją zmian ustawowych. Propozycja ta obejmowała dodanie do art. 95 ustawy Prawo farmaceutyczne ust. 3a, zgodnie z którym farmaceucie przysługiwałoby prawo odmowy wydania produktu leczniczego, gdy jego wydanie byłoby niezgodne z sumieniem farmaceuty (...) lub przedsiębiorcy prowadzącego jednoosobową działalność gospodarczą, w ramach której prowadzi aptekę, albo wspólników spółki prowadzącej aptekę. Natomiast w lutym 2019 roku Katolickie Stowarzyszenie Lekarzy Polskich⁷⁰ wystąpiło do Ministra Zdrowia, popierając działania Stowarzyszenia Farmaceutów Katolickich, które upomniało się o wolność sumienia i zmianę przepisów na umożliwiające korzystanie z tej wolności.

⁶⁷ Rzecznik Praw Obywatelskich, Sprawa: VII.5002.3.2017, pismo z 25 września 2017 roku; Pismo z 5 października 2017 roku.

⁶⁸ Stanowisko Komitetu Bioetyki przy Prezydium PAN nr 4/2013 z dnia 12 listopada 2013 roku w sprawie tzw. klauzuli sumienia, https://koalicjaateistyczna.org/wp-content/uploads/files/Stnowisko_KB_nr_4-2013.pdf [dostęp: 15.02.2019].

⁶⁹ Petycja Farmaceutów Katolickich Polski do Marszałka Sejmu, [http://orka.sejm.gov.pl/petycje.nsf/nazwa/145-232-17/\\$file/145-232-17.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/petycje.nsf/nazwa/145-232-17/$file/145-232-17.pdf) [dostęp: 15.02.2019].

⁷⁰ List Katolickiego Stowarzyszenia Lekarzy Polskich do Ministra Zdrowia z dnia 2 lutego 2019 r., <http://kslpmazowsze.pl/wp-content/uploads/2019/02/list-KSLP-do-Ministra-Zdrowia-w-sprawie-Klauzuli-sumienia-farmaceuty-2.02.-2019.pdf> [dostęp: 15.02.2019].

PODSUMOWANIE

Podsumowując, można stwierdzić, że uprawnienie do powołania się na klauzulę sumienia przysługuje jedynie osobom wykonującym zawód lekarza, lekarza dentystry, pielęgniarki lub położnej. Mimo że wciąż trwa dyskusja dotycząca objęcia klauzulą sumienia również farmaceutów, jej rozciągnięcie mogłoby doprowadzić do zbyt daleko idących nadużyć, a nawet ograniczenia dostępu do niektórych leków, jak np. hormonalnych środków antykoncepcyjnych. Powoływanie się na poglądy, sumienie czy przekonanie nie powinno w żadnym wypadku stanowić naruszenia praw innych podmiotów, bez względu na to, jak silnie jednostka jest przekonana o słuszności swego światopoglądu. Zatem konieczne jest, aby osoba wykonująca zawód medyczny, uprawniona do powołania się na klauzulę sumienia, wskazała podstawy odmowy udzielenia świadczenia zdrowotnego, w zakresie określenia konkretnej zasady lub normy etycznej, która w ocenie odmawiającego zostałaby naruszona. Osoby podejmujące naukę, której celem jest uzyskanie uprawnień do wykonywania zawodu medycznego, już na etapie ścieżki edukacyjnej powinny być informowane o ewentualnych trudnych dylematach etycznych, z którymi przyjdzie im się zmierzyć w trakcie wykonywania zawodu. Osoby te ponadto powinny mieć pełną świadomość tego, iż ich decyzja może zaważyć na życiu lub zdrowiu innych osób. Dodatkowo powinny uzmysłowić sobie, iż niejednokrotnie będą odpowiedzialne za życie i zdrowie ludzkie, a ciążący na nich obowiązek jest obowiązkiem o charakterze zwierzchnim w stosunku do prywatnego światopoglądu. W przypadku przyznania farmaceutom uprawnienia do powoływania się na sprzeciw sumienia zasadne wydawałoby się wskazanie, który z farmaceutów powołuje się na klauzulę sumienia podczas wydawania leków. Rozważane jest także wprowadzenie tzw. „rejstru sprzeciwów” – tzn. listy wyrażanych sprzeciwów, co mogłoby zostać wprowadzone także w odniesieniu do aptek. Wówczas na kierownika apteki spoczywałby obowiązek powiadomienia wojewódzkiego inspektora farmaceutycznego o powoływaniu się przez pracownika apteki na klauzulę sumienia. Przyznanie farmaceutom możliwości skorzystania z klauzuli sumienia mogłoby wpłynąć na wzrost poziomu prestiżu i samodzielności wykonywanego przez nich zawodu. Jednocześnie należałoby się zastanowić nad sposobem informowania pacjentów, w której z aptek nie otrzymają chociażby środków antykoncepcyjnych czy innych kontrowersyjnych produktów (np. botoksu, preparatów stosowanych do zapłodnienia *in vitro*). Być może rozwiązaniem byłaby lista (rejestr) farmaceutów (z podaniem aptek) powołujących się na klauzulę sumienia, obowiązek wskazania innego farmaceuty, który zrealizuje receptę, zakaz korzystania z klauzuli sumienia w przypadkach nagłego zagrożenia zdrowotnego, ewentualnie oznakowanie apteki i wskazanie godzin pracy farmaceuty, który powołuje się na klauzulę sumienia, aczkolwiek ostatecznie rozwiązanie wydaje się być zbyt daleko idące. Można też postulować umożliwienie farmaceutom wglądu do dokumentacji medycznej pacjenta (np. na wzór Wielkiej Brytanii), gdzie

mogliby sprawdzić, czy też upewnić się co do zasadności wydania określonego produktu i jego ewentualnych skutków niepożądanych, czy wskazanie na receptce celu zastosowania określonego specyfiku (co uzasadniane jest specjalistyczną wiedzą farmaceutów w zakresie interakcji określonych substancji chemicznych). Rozwiązanie to mogłoby stanowić swego rodzaju „zapórę” do stosowania przez farmaceutów klauzuli sumienia w przypadku, gdy nie zachodziłyby podstawy do powołania się na nią.

Trwa również dyskusja dotycząca przyznania możliwości powoływania się na klauzulę sumienia farmaceutom z racji tego, że niejednokrotnie udzielają pacjentom informacji dotyczącej zastosowania określonego leku, czy też sami, jeżeli nie ma ściśle określonych wskazań lekarskich, pomagają pacjentom w doborze leków. Ponieważ zgodnie z Kodeksem Etyki Aptekarza naczelnym zadaniem farmaceuty jest ochrona życia i zdrowia człowieka, niejednokrotnie na klauzulę sumienia mogliby powołać się farmaceuci, dla których wydanie np. środków antykoncepcyjnych byłoby sprzeczne z ich światopoglądem. Podnoszone są również argumenty, iż nie zawsze środki hormonalne antykoncepcyjne stosuje się w celu zapobiegania niechcianej ciąży – bywa, że ich celem jest uregulowanie cyklu kobiety czy nawet eliminacja bolesnego miesiączkowania. Wówczas jednak ze strony farmaceutów uzasadnieniem możliwości powołania się na klauzulę sumienia jest to, iż środki te mogą powodować działania niepożądane w postaci np. zakrzepicy zatorowej żył czy zaburzeń sercowo-naczyniowych, co stoi w opozycji do ich obowiązku ochrony życia i zdrowia człowieka (w styczniu 2018 r. Komisja do spraw petycji skierowała do Ministerstwa Zdrowia dezyderat dotyczący przyznania takiego uprawnienia farmaceutom).

Bibliografia

Literatura:

Benjamin M., *Conscience*, [w:] W.T. Reich (red.), *Encyclopedia of Bioethics*, tom I, New York 1995.

Bonar J., *Moral Sense*, London – New York 1930.

Buksik D., *Rozumienie sumienia w naukach psychologicznych*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 1999, 15.

Chlewiński Z., *Wprowadzenie do psychologii religii*, [w:] Z. Chlewiński (red.), *Psychologia religii*, Lublin 1982.

Derdziuk A., *Prawda, dobro, sumienie – u podstaw odpowiedzialności społecznej*, [w:] P. Kawalec, A. Błachut (red.), *Odpowiedzialność społeczna w innowacyjnej gospodarce*, Lublin 2011.

Freud Z., *Ego i id. Poza zasadą przyjemności*, tłum. J. Prokopiuk, Warszawa 1994.

Freud Z., *Pisma społeczne. Kultura jako źródło cierpień*, tłum. A. Ochocki, M. Poręba, R. Reszke, Warszawa 1998.

Freud Z., *Próba wprowadzenia pojęcia narcyzmu*, tłum. M. Poręba, Warszawa 2002.

Freud Z., *Psychopatologia życia codziennego. Marzenia senne*, tłum. W. Szewczuk, Warszawa 1987.

Garlicki L., *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Komentarz do artykułów 1–18*, tom I, Warszawa 2010.

Hołub G., *Hugo Tristrama Egnelhardta koncepcja bioetyki*, Kraków 2004.

Informacja o działalności Rzecznika Praw Obywatelskich w obszarze równego traktowania w roku 2017 oraz o przestrzeganiu zasady równego traktowania w Rzeczypospolitej Polskiej, red. A. Bodnar, S. Spurek, Warszawa 2018.

Jan Paweł II, *Veritatis Splendor* (Blask prawdy; o niektórych podstawowych zagadnieniach nauczania moralnego Kościoła), 1993, VS59, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor.html [dostęp: 13.02.2019].

Janyga W., *Wolność sumienia i wyznania wobec wyzwań pluralizmu religijnego (na tle wyroku Federalnego Sądu Konstytucyjnego Niemiec z 24 IX 2003 r.)*, „Państwo i Prawo” 2004, z. 10.

Jasek G., *Tomistyczna a freudowska koncepcja sumienia*, „Logos i Ethos” 2013, 2(35).

Jedlicki W., *Co sądzić o freudyzmie i psychoanalizie*, Warszawa 1961.

Kaczmarek S., *Rozważania o życiu ludzkim*, Warszawa 1979.

Kant I., *Metafizyczne podstawy nauki o cnocie*, tłum. W. Galewicz, Kęty 2005.

Kant I., *Religia w obrębie samego rozumu*, Kraków 1993.

List Katolickiego Stowarzyszenia Lekarzy Polskich do Ministra Zdrowia z dnia 2 lutego 2019, <http://kslpmazowsze.pl/wp-content/uploads/2019/02/list-KSLP-do-Ministra-Zdrowia-w-sprawie-Klauzuli-sumienia-farmaceuty-2.02.-2019.pdf> [dostęp: 15.02.2019].

Łopatka A., *Jednostka. Jej prawa człowieka*, Warszawa 2002.

Makselon J., *Psychologia dla teologów*, Kraków 1995.

Nawrot O., *Klauzula sumienia w zawodach medycznych w świetle standardów Rady Europy*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych” 2012, Rok IX, 3 (35).

Nowacka M., Kopania J., *Czym jest sumienie, a czym powinna być klauzula sumienia*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2014, t. XLII, z. 4.

Petycja Farmaceutów Katolickich Polski do Marszałka Sejmu, [http://orka.sejm.gov.pl/petycje.nsf/nazwa/145-232-17/\\$file/145-232-17.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/petycje.nsf/nazwa/145-232-17/$file/145-232-17.pdf) [dostęp: 15.02.2019].

Pismo Głównego Inspektora Farmaceutycznego z dnia 15 maja 2017 roku, nr GIF-P-L-076/97/KB/17, <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Odpowied%C5%BA%20GIF%20na%20pytanie%20o%20klauzul%C4%99%20sumienia%20w%20aptekach%2C%2015.05.2017.pdf> [dostęp: 15.02.2019].

Plezi M., *Słownik łacińsko-polski*, tom 1, Warszawa 2007.

Stach R., *Sumienie i mózg: o wewnętrznym regulatorze zachowań moralnych*, Kraków 2012.

Stanowisko Komitetu Bioetyki przy Prezydium PAN nr 4/2013 z dnia 12 listopada 2013 roku w sprawie tzw. klauzuli sumienia, https://koalicjaateistyczna.org/wp-content/uploads/files/Stanowisko_KB_nr_4-2013.pdf [dostęp: 15.02.2019].

Stawrowski Z., *Niemoralna demokracja*, Kraków 2008.

Styczeń T., *ABC etyki*, Lublin 1981.

Św. Tomasz z Akwinu, *Kwestie dyskutowane o prawdzie*, tłum. A. Aduszkiewicz, L. Kuczyński, J. Ruszczyński, tom 2, Kęty 1998.

Şzewczuk W., *Sumienie. Studium psychologiczne*, Warszawa 1988.

Szymanek J., *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 2006, 2(73).

Wolniewicz B., *Parę uwag o naturze sumienia*, [w:] B. Wolniewicz (red.), *Filozofia i wartości*, tom II, Warszawa 1998.

Wolski J., *Sumienie w świetle „Veritatis splendor”*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1994, 3.

Woroniecki J., *Katolicka etyka wychowawcza*, tom 1, Lublin 1986.

Wróbel J., *Sumienie jako fundament godności i wolności człowieka w kontekście jego społecznej odpowiedzialności*, „Roczniki Teologiczne” 2016, t. LXIII, z. 3.

Akty prawne i orzeczenia:

Kodeks Etyki Aptekarza Rzeczypospolitej Polskiej, przyjęty uchwałą nr VI/25/2012 z dnia 22 stycznia 2012 r. przez Krajowy Zjazd Aptekarzy, <https://www.nia.org.pl/kodeks-etyki/> [dostęp: 14.02.2019].

Kodeks Etyki Lekarskiej uchwalony w 1991 roku przez Nadzwyczajny II Krajowy Zjazd Izb Lekarskich, dwukrotnie znowelizowany przez Krajowe Zjazdy Lekarzy w 1993 i 2003 roku, https://www.nil.org.pl/__data/assets/pdf_file/0003/4764/Kodeks-Etyki-Lekarskiej.pdf [dostęp: 14.02.2019].

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. 2009, nr 114, poz. 946).

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 roku, zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993 nr 61, poz. 284, ze zm.).

Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 roku (Dz.U. 1977 nr 38, poz. 167).

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka – rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217 A (III) przyjęta i proklamowana w dniu 10 grudnia 1948 roku, <http://www.bb.po.gov.pl/Prawa/PNZ/PDPCZ.pdf> [dostęp: 14.02.2019].

Rezolucja 1763 (2010) Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 2010 roku, https://www.nil.org.pl/__data/assets/pdf_file/0005/131765/Rezolucja-Rady-Europy_Prawo-dokluzuli-sumienia-w-ramach-legalnej-opieki-medycznej.pdf [dostęp: 14.02.2019].

Rozporządzenie Ministra Zdrowia dnia 12 października 2018 roku w sprawie zapotrzebowań oraz wydawania z apteki produktów leczniczych, środków spożywczych specjalnego przeznaczenia żywieniowego i wyrobów medycznych (Dz.U. 2018, poz. 2008).

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 18 października 2002 roku w sprawie wydawania produktów leczniczych i wyrobów medycznych z apteki (Dz.U. 2002, nr 183, poz. 1531).

Ustawa z dnia 15 kwietnia 2011 roku o działalności leczniczej (Dz.U. 2018, poz. 2219).

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1991 roku o izbach aptekarskich (Dz.U. 2018, poz. 1669).

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1991 roku o izbach aptekarskich (Dz.U. 2018, poz. 1669).

Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 roku o zawodach lekarza i lekarza dentysty (Dz.U. 2018, poz. 2435).

Ustawa z dnia 6 września 2001 roku – Prawo farmaceutyczne (Dz.U. 2018, poz. 2227).

Wyrok ETPCz z dnia 20 marca 2007 roku – Sprawa Tysiąc przeciwko Polsce,

<http://trybunal.gov.pl/polskie-akcenty-w-orzecznictwie-miedzynarodowym/rada-europy-europejski-trybunal-praw-czlowieka/w-sprawach-polskich/art/7999-sprawa-tysiac-przeciwko-polsce-skarga-nr-5410-03-wyrok-z-dnia-20-marca-2007-rtlumaczenie-robo/> [dostęp: 14.02.2019].

Wyrok ETPCz z dnia 26 maja 2011 roku – Sprawa R.R. przeciwko Polsce, http://trybunal.gov.pl/uploads/media/Sprawa_R.R._przeciwko_Polsce__skarga_nr_27617_04___wyrok_z_dnia_26_maja_2011_r..pdf [dostęp: 14.02.2019].

Streszczenie: Niniejsze opracowanie porusza tematykę prawa farmaceutów do zastosowania tzw. klauzuli sumienia. Problematyka ta stanowi kwestię, która jest szeroko komentowana zarówno w dyskursie społecznym, jak i prawnym. Tekst stanowi podsumowanie regulacji prawnych dotyczących umożliwienia aptekarzom skorzystania ze sprzeciwu sumienia, a także zawiera rozważania nad sposobem rozumienia tejże konstrukcji. Sygnalizuje również orzeczenia ETPCz w zakresie wskazanej problematyki.

Słowa kluczowe: farmaceuci, klauzula sumienia, sumienie, etyka, leki

Looking for a legal refusal to sell a medicaments by pharmacist – a few comments about the conscience clause polish pharmacist

Summary: This text is about a right Polish pharmacist to apply conscience clause. This issue is very commented in social and legal discussion. This text is a summary about rule to give pharmacist the opportunity to use in their work conscience clause. It is to be noted that that point was the subject of consideration about the human conscience too. This text contains example judgment European Court of Human Rights about conscience clause.

Keywords: pharmacies, conscience clause, conscience, ethics, medicaments